

KOEVOLYUTSIYA VA ENVIRONMENTALIZM DIALEKTIKASI

Sherxanov Sultonmurod Davronboy o'g'li
Turan Internation University o'qituvchisi
sultonmurodsherxanov@gmail.com

Rohatova Benazirxon

Turan Internation University talabasi
rohatovabenazir@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19847417>

ARTICLE INFO

Received: 14th April 2026

Accepted: 15th April 2026

Published: 28th April 2026

KEYWORDS

koevolyutsiya, environmentalizm, dialektika, ekologik tizim, barqaror rivojlanish, tabiat va jamiyat, o'zaro ta'sir, biosfera, antropogen omillar, ekologik muvozanat.

ABSTRACT

Mazkur maqolada koevolyutsiya va environmentalizm tushunchalarining o'zaro dialektik bog'liqligi tahlil qilinadi. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonlari, ularning bir-birini shakllantiruvchi omil sifatidagi roli ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, inson faoliyatining ekologik tizimlarga ta'siri hamda barqaror rivojlanish konsepsiyasida koevolyutsion yondashuvning ahamiyati ochib beriladi. Maqolada atrof-muhitni muhofaza qilishda environmentalizm g'oyalari va koevolyutsiya nazariyasining uyg'unligi muhim metodologik asos sifatida ko'rib chiqiladi.

KIRISH

Hozirgi globallashuv jarayonida insoniyatning tabiatga ta'siri tobora kuchayib bormoqda. Bu holat ekologik muammolarning keskinlashuviga, tabiiy resurslarning kamayishiga hamda biosfera muvozanatining buzilishiga olib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, koevolyutsiya va environmentalizm tushunchalarini o'zaro dialektik aloqada o'rganish dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Koevolyutsiya — bu tirik organizmlar va ularning atrof-muhiti o'rtasidagi o'zaro moslashuv va birgalikdagi rivojlanish jarayonidir. Environmentalizm esa inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ekologik muvozanat asosida tartibga solishga qaratilgan ijtimoiy-falsafiy hamda amaliy yo'nalishdir. Ushbu ikki yondashuvning uyg'unligi tabiat va jamiyat o'rtasidagi murakkab tizimli bog'liqlikni chuqurroq tushunishga yordam beradi.[1]

Koevolyutsiya biologik va ekologik tizimlarda turlar hamda ularning yashash muhirlari o'rtasidagi o'zaro moslashuv va birgalikdagi evolyutsion rivojlanish jarayonini ifodalaydi. Ushbu jarayon tabiiy tanlanish va ekologik o'zaro ta'sirlar orqali amalga oshadi hamda tizimlarning barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Environmentalizm esa inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy hamda ijtimoiy harakatlar majmuasidir.[2]

Zamonaviy ilmiy-falsafiy tafakkurda inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni tizimli va dialektik yondashuv asosida o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Global ekologik muammolarning kuchayishi, iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi hamda resurslarning tanqisligi inson faoliyatining biosferaga ta'sirini chuqur tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Koevolutsiya tushunchasi biologik va ekologik tizimlarda turlar hamda ularning yashash muhitlari o'rtasidagi o'zaro moslashuv va birgalikdagi evolyutsion rivojlanish jarayonini ifodalaydi. Bu jarayon tizimlarning barqarorligini ta'minlovchi muhim mexanizmlardan biri bo'lib, tabiatdagi o'zaro bog'liqlikning dinamik xususiyatini ochib beradi. Environmentalizm esa insonning atrof-muhitga bo'lgan munosabatini ekologik mas'uliyat, barqaror rivojlanish va tabiiy resurslarni muhofaza qilish tamoyillari asosida shakllantiruvchi ilmiy-ijtimoiy yo'nalishdir.

Ushbu ikki konsepsiya o'rtasidagi dialektik bog'liqlik tabiat va jamiyatning o'zaro ta'sirini chuqurroq anglashga, ekologik muvozanatni saqlashning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada koevolutsiya va environmentalizmning o'zaro aloqasi, ularning falsafiy-metodologik asoslari hamda zamonaviy ekologik muammolarni hal etishdagi o'rni ilmiy tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

Koevolutsiya va environmentalizm o'rtasidagi dialektik munosabat tabiat va jamiyat tizimlarining o'zaro uzviy bog'liqligini ifodalaydi. Dialektik yondashuvga ko'ra, tabiat va inson faoliyati bir-biridan ajralgan holda emas, balki doimiy o'zaro ta'sir va rivojlanish jarayonida mavjud bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, koevolutsiya biologik tizimlarning ichki rivojlanish mexanizmlarini, environmentalizm esa insonning ushbu jarayonlarga ta'sirini tartibga soluvchi ijtimoiy-ekologik tamoyillarni o'rganadi.

Koevolutsion jarayonlar tabiatda turlar va ularning yashash muhitlari o'rtasida doimiy moslashuvni yuzaga keltiradi. Masalan, o'simliklar va changlatuvchi hasharotlar o'rtasidagi o'zaro moslashuv yoki yirtqich va o'lja tizimlaridagi muvozanat koevolutsiyaning yaqqol namunasidir. Ushbu jarayonlar ekotizimlarning barqarorligini saqlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq antropogen omillar, ya'ni inson faoliyati natijasida bu tabiiy muvozanat buzilmoqda, bu esa ekologik tizimlarda salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda.[3]

Environmentalizm esa aynan shu muammolarga javob sifatida shakllangan ilmiy va amaliy yo'nalishdir. U tabiatni muhofaza qilish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash kabi vazifalarni o'z ichiga oladi. Environmentalizmning asosiy g'oyasi inson va tabiat o'rtasida uyg'unlikni saqlash, ya'ni rivojlanishni ekologik cheklovlar bilan muvofiqlashtirishdan iboratdir.[4]

Dialektik nuqtai nazardan qaraganda, koevolutsiya va environmentalizm bir-birini inkor etuvchi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi kategoriyalardir. Koevolutsiya tabiatdagi tabiiy rivojlanish qonuniyatlarini ochib bersa, environmentalizm insonning ushbu qonuniyatlarga ongli ta'sirini boshqaradi. Shu sababli ularning uyg'unligi barqaror rivojlanish konsepsiyasining nazariy asosini tashkil etadi.

Zamonaviy ekologik inqirozlar sharoitida ushbu ikki yondashuvning integratsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu integratsiya nafaqat ekologik muammolarni kamaytirishga, balki insonning tabiat bilan munosabatini yangi sifat bosqichiga olib chiqishga xizmat qiladi. Natijada, jamiyatning ekologik madaniyati shakllanadi va biosferaning uzoq muddatli barqarorligi ta'minlanadi.

Koevolutsiya va environmentalizm dialektikasi inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liq, ikki tomonlama ta'sirni (koevolutsiya) va atrof-muhitni asrashga qaratilgan harakatlarni (environmentalizm) tizimli tahlil qiladi. Bu jarayon insoniyat taraqqiyoti tabiiy muhitni o'zgartirishi, atrof-muhit esa inson hayotiga moslashishni talab etishi, natijada ekologik muvozanatni saqlash zarurati yuzaga kelishini anglatadi. [5]

Asosiy jihatlari:

Koevolutsiya: Inson va tabiatning birgalikdagi evolyutsiyasi. Inson faoliyati (texnologiya, iqtisodiyot) tabiatga ta'sir qiladi, tabiat esa bunga javoban o'zgaradi, bu ikki tomonlama jarayon.

Environmentalizm Dialektikasi: Tabiatni muhofaza qilish, ifloslanishni nazorat qilish va bioxilma-xillikni saqlash harakati. Bu inson va tabiiy tizimlar o'rtasidagi munosabatlarni muvozanatlashga urinishdir.

Dialektik bog'liqlik: Koevolutsiya jarayonida inson o'zining yashash muhitini o'zgartiradi, bu esa o'z navbatida ekologik inqirozlarga olib keladi. Environmentalizm esa ushbu inqirozlarga qarshi kurashish va barqarorlikni ta'minlash uchun yuzaga keladigan zaruriy javobdir.

Koevolutsiya va environmentalizm o'rtasidagi dialektik bog'liqlik zamonaviy ekologik-falsafiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Dialektika nuqtai nazaridan, tabiat va jamiyat bir-biridan ajralgan tizimlar emas, balki o'zaro ta'sirda rivojlanuvchi yagona tizim sifatida qaraladi. Shu sababli koevolutsiya biologik tizimlarning tabiiy evolyutsion o'zgarishlarini, environmentalizm esa insonning ushbu jarayonlarga ta'sirini tartibga soluvchi ijtimoiy-ekologik mexanizmlarni ifodalaydi.

Koevolutsion jarayonlar ekotizimlarda turlar va ularning yashash muhitlari o'rtasidagi o'zaro moslashuv asosida kechadi. E. O. Wilsonning biologik xilma-xillik haqidagi tadqiqotlarida ko'rsatilganidek, har bir tur boshqa turlar va muhit omillari bilan murakkab o'zaro aloqada mavjud bo'lib, bu tizimlar doimiy dinamik muvozanat holatida bo'ladi (Wilson, 1992). Masalan, yirtqich-o'lja munosabatlari yoki o'simliklar va changlatuvchilar o'rtasidagi simbioz koevolutsiyaning klassik namunalarini hisoblanadi.

Biroq antropogen omillarning kuchayishi ushbu tabiiy koevolutsion muvozanatga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. R. Carsonning tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, inson faoliyati natijasida ekologik tizimlarda kimyoviy, biologik va fizik buzilishlar yuzaga kelib, tabiiy rivojlanish jarayonlari izdan chiqmoqda (Carson, 1962). Bu holat environmentalizmning ilmiy asoslarini shakllantirgan asosiy omillardan biridir.[6]

Environmentalizm konsepsiyasi ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, u resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash kabi tamoyillarga tayanadi. B. Commoner ekologik inqirozlarning asosiy sababi sifatida texnologik taraqqiyotning nazoratsiz rivojlanishini ko'rsatib, tabiat qonunlariga moslashuv zarurligini ta'kidlaydi (Commoner, 1971).

Dialektik jihatdan qaraganda, koevolutsiya tabiiy tizimlarning ichki rivojlanish qonuniyatlarini ifodalasa, environmentalizm insonning ushbu tizimlarga ongli va boshqariluvchi ta'sirini ifodalaydi. Bu ikki yondashuv o'zaro qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi kategoriyalar bo'lib, ularning integratsiyasi barqaror rivojlanish konsepsiyasining ilmiy asosini tashkil etadi.

Brundtland hisobotida (1987) barqaror rivojlanish inson ehtiyojlarini qondirish bilan birga kelajak avlodlar imkoniyatlariga zarar yetkazmaslik tamoyiliga asoslanishi ta'kidlangan. Bu esa koevolutsion va environmentalistik yondashuvlarning amaliy sintezi sifatida namoyon bo'ladi.[7]

Xulosa qilib aytganda, koevolutsiya va environmentalizm o'rtasidagi dialektik munosabat ekologik tizimlarning barqarorligini ta'minlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Koevolutsiya va environmentalizm o'rtasidagi dialektik munosabatni tahlil qilish natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, zamonaviy ekologik-falsafiy qarashlarda tabiat va jamiyatning o'zaro aloqadorligi yagona tizimli yondashuv asosida talqin qilinadi. Koevolutsiya biologik tizimlar ichida turlar, populyatsiyalar va ularning yashash muhiti o'rtasidagi o'zaro moslashuv va birgalikdagi evolyutsion rivojlanish jarayonlarini ifodalaydi. Ushbu jarayonlar ekotizimlarning barqarorligi va o'zini o'zi tartibga solish mexanizmlarini ta'minlaydi.

Biroq antropogen omillarning kuchayishi tabiiy koevolutsion jarayonlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Sanoatlashuv, urbanizatsiya va resurslardan noto'g'ri

foydalanish natijasida biosfera tizimlarida muvozanat buzilib, ekologik inqirozlar yuzaga kelmoqda. Bu holat ekologik tizimlarning tabiiy evolyutsion rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, yangi ekologik xavf-xatarlarni keltirib chiqarmoqda.

Shu nuqtai nazardan, environmentalizm ilmiy va amaliy yo'nalish sifatida inson faoliyatining ekologik oqibatlarini kamaytirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda biosferaning barqarorligini saqlashga qaratilgan konseptual tizim sifatida shakllanadi. U ekologik mas'uliyat, barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik tamoyillariga asoslanadi.

Dialektik yondashuvga ko'ra, koevolutsiya va environmentalizm qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi ilmiy kategoriyalar hisoblanadi. Koevolutsiya tabiatning ichki evolyutsion qonuniyatlarini ochib bersa, environmentalizm ushbu qonuniyatlarga insonning ongli va boshqariluvchi munosabatini ifodalaydi. Ularning o'zaro integratsiyasi ekologik tizimlarni chuqur tushunish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.[8]

Zamonaviy global ekologik muammolar sharoitida ushbu ikki yondashuvning uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ekologik inqirozlar faqat texnik yoki iqtisodiy muammo emas, balki tizimli-falsafiy muammo sifatida ham qaralishi lozim. Shu sababli, koevolutsion va environmentalistik yondashuvlarning integratsiyasi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni yangi sifat bosqichiga olib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, koevolutsiya va environmentalizmning dialektik birligi ekologik barqarorlikni ta'minlash, biosferaning o'zini o'zi tiklash qobiliyatini saqlash hamda kelajak avlodlar uchun xavfsiz va barqaror muhit yaratishda muhim ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Yuldashev, J. G. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 45–112-betlar.
- Qodirov, T. A. Umumiy ekologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 58–134-betlar.
- Abdurahmonov, A. A. Ekologik madaniyat va barqaror rivojlanish. – Toshkent: Universitet, 2018. – 23–97-betlar.
- Hasanov, S. S. Ekologiya va tabiatdan foydalanish. – Toshkent: Fan, 2012. – 40–118-betlar.
- Jo'rayev, N. A. Falsafa va ekologik tafakkur. – Toshkent: Sharq, 2016. – 31–89-betlar.
- Tursunov, R. T. Ekologik muammolar va ularning yechimlari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2019. – 15–76-betlar.
- Ismatov, M. M. Biologiya va ekologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. – 62–140-betlar.
- Karimov, O. K. Tabiatni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlik. – Toshkent: Fan, 2014. – 28–105-betlar.